

„Hol sírjaink domborulnak...”

Beszélgetés Gaal Györggyel a Házsongárdi temetőről

Az ultranacionalista, kommunista, román párhatalom évtizedek óta nemcsak azon mesterkedik, hogy Erdélyben a magyar, illetve a zömében magyar városok magyar jellegét megszüntesse, hanem a temetőinkre is rávetették a szemüket. A szó szoros értelmében törnek, zúznak, meghökkentő agyafúrtsággal igyekeznek eltüntetni a magyar múlt nyomait, javukra fordítani (ahol lehet) az arányokat, mert a sírhantok „árulkodnak”: a tények cáfolhatatlan erejével bizonyítják, hogy azok, akik ma már nincsenek közöttünk, valamikor, esetleg nem is olyan régen, a kincses város szorgos vagy nagynevű polgárai voltak.

A temető a település tükörképe. A temetőszociológia épp oly fontos lehet a helység múltjának feltárásában, történelmének megírásában, mint a városzociológia. Az, ami az elmúlt évtizedekben Erdély fővárosának, magyar szellemi központjának, Kolozsvárnak méltán európai hírű temetőjével, a Házsongárdi sírkerttel történt, párját ritkítja a világon.

ANISZI KÁLMÁN: A tűnt időkben való eme különös barangolásra Gaal György író, irodalom- és helytörténész professzort, a Házsongárdi temető legjobb ismerőjét kértem meg:

GAAL GYÖRGY: A jól megőrzött temető a város korábbi két-három századának valóban a tükre lehet. Magam is vallom, s másoktól is hallottam, hogy egy idegen városról úgy tudsz meg a legtöbbet, ha sétálsz egyet a temetőjében. Már maga az összkép is sokat mond: rendezett-e, vagy elhanyagolt, művészien faragottak kövei, kopjafái, vagy tucatmunkák. Aztán a feliratok: valósággal mesélnek, jelzik a lakosság összetételét, műveltségi szintjét, a város fontosabb közintézményeit, felekezeti megoszlását, háborús, forradalmi veszteségeit, még a nemzetiségi viszonyra is lehet belőlük következtetni. Ha valaki – mint a Házsongárd esetében Herepei János – elindul a sírkövek jelezte nyomokon, s a levéltárban felkutatja a halottak néhány adatát, eléje tárulkozik a vizsgált század teljes szociológiai képe. Ezért vétek elpusztítani, újra betemetni a régi sírkerteket.

– „Az erdélyi városok legtöbbszörében régi sírkertek vallanak a múlttól, közülük azonban jelentősége folytán kiemelkedik a kolozsvári Házsongárdi temető; nemcsak egy város,

de az egész országrész csaknem néhány évszázados történelemlékönyve. Igazi panteon." Mindezt egy tanulmányodban írod. Honnan ered a temető elnevezése?

– A Házsongárd tulajdonképpen a középkori várostól délre elterülő domboldalt jelentette, a Tordai út és a Holdvilág utca közti részt. A Majális utcát a múlt században még Házsongárd utcának nevezték. A temető ezen az oldalon terült el, így kapta a házsongárdi jelzöt. Az utóbbi időben már nagybetűvel írjuk. Tulajdonnév lett belőle ebben az összetételben is. De a kolozsváriaknak nem is kell már kimondani a temető szót, maga a Házsongárd egyenértékű a sírkerttel, az elmúlással. A Házsongárd szó alakváltozásaival, eredetével Szabó T. Attila külön tanulmányban foglalkozott *Anyanyelvünk életéből* című könyvének a 397–401. lapján. Első adata 1503-ból származik, a második 1570-ből. A következő századokból már számos említése maradt fenn – főleg az ott fekvő gyümölcsösök, szőlők kapcsán. A temető neveként először 1834-ben fordul elő. Számos alakváltozata csak nehezíti az eredetét (Házsongárt, Harzsongár, Harsongart, Harsungárt stb.). Jakab Elek szerint egy birtokos polgár hasonló hangzású neve vált helynévvé. Mások szerint a német Hasengarten (nyulas kert) vagy Haselgarten (mogyorós kert) magyar kiejtésével, idomult változatával van dolgunk. Az sem zárható ki, hogy egy szláv szóra kell visszavezetni az etimológiát. Én a személynévből való eredetét tartom a legtermészetesebbnek.

A temető ma már több mint négy évszázados múltra tekint vissza. 1985-ben, amikor a kerek évforduló volt, nem emlékezhattünk meg róla. Ismerjük a városi tanács 1585. május 11-ei határozatát, mely a temető megnyitására intézkedik. Korábban a fő temetkezési hely a főtéri templom körüli cinterem volt, de ez a pestisjárvány idején betelt. Herepei János századunk húszas éveiben még talált egy 1585 decemberéből származó sírkövet is, a következő már 1586 augusztusából való.

A temető nem felekezeti beosztású, legfeljebb egy-egy tájegységben van több református vagy több unitárius sír. Ezt még a sokáig kerítéssel elválasztott lutheránus temetőre is elmondhatjuk: itt aránylag több a szász és magyar evangélikus sír. Négy századon át a város minden halottja ide került, az utóbbi században még a másutt elpusztultak is ide kíváncsoltak örök nyugovóhelyre.

Ahogy a város jelentősége nőtt, úgy szaporodtak a nevezetes sírok. 1790 után, a főkormányosok Kolozsvárra költözésével, a város az arisztokrácia téli gyülekező helye lett, az egyetem megnyitása (1872) után a tudományos és a sajtóélet vonzott ide sok nevezetes embert. Ez jól tükröződik a temetőben is.

– *Mikorra datálódnak az első feljegyzésre érdemes nevek?*

– A 17. századi fennmaradt vagy legalább lejegyzett feliratok nagy része városi polgárookra, mesteremberekre, tanácsosokra, főbírókra utal, egy-két pap, kollégiumi professzor, orvos és püspök teszi változatosabbá a névsort. Rengeteg a korán elhunyt gyermek, a járványok tucatjával vitték őket a temetőbe. E században temették ide Szenczi Molnár Albertet és Apáczai Csere Jánost. Egyiknek sem maradt fenn a sírköve, csak feltételezett sírhelyüket tartjuk nyilván kegyhelyül. Még az 1940-es évek végén Herepei rátalált Pataki István, az 1693-ban

elhunyt református teológiai professzor barokkosan díszített, ereszes kövére. Lachovius András lengyel unitárius pap 1691-ből származó követ idejében elmenekítették, ma az unitárius templom előterében található. S a földből kiemelve, ma is megcsodálhatjuk Kovásznai Péter református püspök 1673-ból származó tekintélyes ereszes sírkövét. A 18. század elejéről már fennmaradt Tótfalusi Kis Miklós tumbája, koporsó alakú sírköve, melyet századunk elején magas talapzatra helyeztek. Több református és unitárius pap, tanár mellett Szentábrahámi Lombárd Mihály (†1753) unitárius püspök tumbája, valamint J. F. de Gladys ezredesnek (†1750), a lutheránus temető adományozójának díszes barokk emlékműve érdemel figyelmet.

A múlt század elejétől a díszes családi kripták hoznak új színt a temetőbe. A legrégebbi talán a Mauksch-Hintz gyógyszerész család empire díszítésű, piramis alakú sírboltja, aztán a főúri családok, a Jósikák, a Bethlenek, a Béliak, a Mikók háznői kriptáikban már harminc koporsónak is helyet biztosítottak, kivitelezésüket neves építészekre bízták. E század nagy halottjai már minden kategóriát képviselnek. A finnugor rokonság nagy bizonyítójától, Gyarmati Sámuelától kezdve, az utazó Bölöni Farkas Sándoron át a regényíró Jósika Miklósig püspökök, egyetemi tanárok, orvostudorok, színészek, muzsikuskok, építészek, szerkesztők, politikusok hosszú sorát lehetne elmondani. A 20. század húszas éveitől a névsor a romániai magyarság vezéregyéniségeivel, legnagyobb íróival, művészeivel bővül. Itt nyugszik az író-politikus-építész Kós Károly és a hasonlóan sokoldalú Bánffy Miklós mellett Reményik Sándor, Bartalis János, Dsida Jenő és Szilágyi Domokos; a prózaíró Berde Mária, Asztalos István, Kacsó Sándor, a festő Ács Ferenc, Szolnay Sándor, Nagy Albert, Fülöp Antal Andor, Kósa Huba Ferenc, Gy. Szabó Béla; a tudósokat, színészeket, főpapokat nem is említtem, mert túl hosszúvá nyúlna a lista.

A szép az, hogy négy évszázad nagyjai békésen megférnek egymás mellett, különböző korok szellemét, küzdelmeit képviselik, sírköveik stílusa meg az ízlés változásáról, fejlődéséről tanúskodik.

– *Hol található az a Herepei János által készített Házsongárd-monográfia, amelynek kéziratos formájához sokáig nem férhettek hozzá a kutatók?*

– Herepei János (1891–1970), tudós erdélyi papok és tanárok sarja, az erdélyi múlt szenvedélyes kutatója főleg a református hagyományokat kutatta. Az 1920–1930-as években járta be a kolozsvári temetőt, s lejegyezte az 1750 előtti sírkövek feliratát, egyben jelezve a kő állapotát, alakját, helyét. Akkor még 151 e korból származó feliratot talált, ma alig van több egy tucatonál. De Herepei nem elégedett meg ennyivel: beült a levéltárba, s ahol csak lehetséges volt, kikutatta, milyen szerepet játszott a halott és családja a város múltjában. Herepei élete utolsó évtizedét Szegeden töltötte, itt összegezte munkásságát három vastag *Adattár* (1966–1971) kötetben. Hagyatékában maradt egy 1950-ben lezárt terjedelmes kézirat a Házsongárdi temetőről. Jelentőségét sokan felismerték, de kiadásától hol politikai, hol terjedelmi okokból vonakodtak. Végül az Akadémiai Kiadóhoz került a kézirat, itt is évekig tartó halogatás után 1988-ban jelent

meg *A Házsongárdi Temető régi sírkövei*. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez (Sajtó alá rendezte Balassa Iván, Herner János, Keserű Bálint, 560 o.). A vándorló kézírathoz sokáig nehéz volt hozzájutni, de most már közkinccsé lett. Sajnos, hozzánk, Kolozsvárra nagyon kevés példány jött be titkos utakon az akkori tilalom miatt. Ez a könyv valamennyire kárpótol azért a pusztításiért, amit az utóbbi három évtizedben éppen a legrégebb köveink rovására elkövettek.

– *Városszerte beszéltek, személyesen is tapasztaltuk, hogy a Ceaușescu-diktatúra bukását megelőző években – az „arányok javítása” miatt – magyarokat nemigen engedtek temetkezni a Házsongárdi temetőbe. Ma se igen.*

– Erről eddig csak suttogva beszélünk, írni nem lehetett. A románság csak a 19. század végétől kezdett rendszeresebben ide temetkezni, de sírjaik száma az 1920-as évektől szaporodott meg lényegesen. A körülbelül Brassai Sámuel emlékművéig terjedő alsó, történelmi rész az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején, amikor járni kezdtem a temetőt, még jórészt magyar jellegű volt, csak elszórtan akadtak román sírok. A románságnak Monostoron, Kardosfalván is volt külön temetője. 1962 táján kezdődött a nagy változás. Először is az addig magánkézen levő „kerteket” államosították. Ezek a lutheránus temető feletti telkek valamikor gyümölcsöskertek voltak, s csak az 1800-as évek közepe táján olvadtak be a temetőbe, de többnyire arisztokrata vagy módos családok tulajdonában maradtak. E családok kertjeiből idővel egy-egy sírsort, négyszöget ismerős, rokon családoknak átadtak vagy eladtak. Ez a rész még 1960 körül aránylag kevésbé zsúfolt, fás, szép síremlékekkel teli terület volt. Az államosításkor sok sírt már nem volt, aki megváltson, az érdekelt családok is csak a közvetlen rokonaik sírjait válthatták meg. Az így felszabadult sírhelyeket pár év alatt zömében románokkal temették be, akik aztán mind betonsírokat öntettek, így lett betonrengeteg e temetőrészről.

– *A rendelkezés tovább is érvényben maradt?*

– Ettől fogva a temető többi sírjának használati jogát is csak legfeljebb másod-, harmadfokú rokon örökölhette, s az örökösödést a közjegyző előtt kellett hitelesíttetni. A külföldi nem örökölhette. Pedig már nem is a tulajdonról, hanem csak a használati-bérleti jogról volt szó. Nem is a halott számított, hanem a bejegyzett megváltó-bérlő. Előfordult, hogy a fiú nem válthatta meg az apja sírját, mert a mostohaanyja nevében szerepelt. Ráadásul a megváltó is csak közeli rokonait temethette a sírba. Ennyi diszkriminatív korlátozás miatt – a magyar családok kihalását, elvándorlását is figyelembe véve – egyre több sír megváltatlan maradt. Persze voltak feledékenyek is, akik a húsz év leteltekor nem jelentkeztek, s csak a következő halottak napján döbbsen rá, hogy más nyugszik szüleik sírjában. De hányan harcoltak egy-egy megváltásért, míg a bíróság mondta ki az ítéletet, hogy a sír nem lehet továbbra is az övék. A helyzet romlásához végül az járult hozzá, hogy 1975 táján a temető betelt, már a felső, újabb részben sem volt szabad hely. Még a nélkülözhető ösvényeket is betemették. Azóta csak úgy temethető valaki a Házsongárdba, ha van „ösi”, megváltott

sírja, vagy ha egy régi – megváltatlan – sírt felszámolnak. Ez a kérdés előzménye. Magyarok napjainkban csak úgy kerülnek a Házsongárdba, ha van családi sírjuk. A megváltatlanul maradt magyar sírokba csak különleges ajánlással vagy legalább ilyen-olyan összeköttetéssel lehetett betemetkezni, nyilván – nagyon kevés kivétellel – csak románoknak. Különösen vigyáztak a főutak mentére, itt már minden második síron román név olvasható. Csak az egyház kezelésében levő lutheránus temetőben maradt kedvezőbb számunkra a helyzet.

– *A sírok közt barangolva több régi kidöntött sírkövet láttam.*

– Eddig ilyen vandál pusztításról csak egy-két esetben hallottam. Megdöbbentő. Olyan kevés temetőőr van, hogy azok néhány – mondjuk ittás – sírgyalázóval nem tudnak szembeszállni. A kidöntött kövek többsége a régi sírok felszámolásából, újbóli betemetéséből származik: vagy már a sírásók kidöntik, nehogy fejükre essék, vagy az új bérlőnek nem tetszik az alakja, felirata, s azért dönteti ki. Egy részük évekig ott hever a sírok közt, a fák tövében, vagy míg felapritják betonba tölteléknek, vagy – ha értékesebb kőfajta – eladják újracsiszolásra, feldarabolásra. Láttam barokk emlékoszlopot, amelyet az új bérlő drága pénzért emberfejnyi darabokra zúzatott, hogy helyére beton típusú sírt készíttessen. (Egyben való elszállíttatása, ha érdekelt volna valakit, még sokkal többbe kerül!). S láttam számunkra dokumentumértékű feliratokat sárba tiporva rendre elenyészni. Az elmúlt évtizedekben nem volt, aki gondoskodik róluk. Még az egyházak sem igen menthették papjaik, jötevőik ez utolsó emlékét. A nagyobb kövek elszállítása szinte megfizethetetlenül sokba kerül.

– *Mi lesz ennek a dicstelen harcnak a kimenetele, mi lesz a Házsongárd jövője? Mert az erdélyi magyarság, sőt, gondolom, az egész magyarság számára a Házsongárd nem csupán egy hely, ahova szeretteinket örök nyugalomra helyeztük, esetleg helyezzük...*

– Amíg Kolozsvár zömében magyar város volt, a temetője is erre utalt. Most a lakosságnak alig egynegyede magyar. Most már valamelyes késéssel – spon-tánul is – ennek megfelelően alakul a sírok aránya. Ez elől csak egy kiút volna: ha valóban panteonná, zárt egységgé nyilvánítanák a temető alsó, történelmi részét. Egy adott évtől a megváltásokat nem hosszabbítanák meg, a temetkezéseket betiltanák, s csak egészen kivételes egyéniségek kapnának itt sírhelyet. A régi, elhanyagolt sírokat – majd húsz, harminc év múlva – bizottságnak kellene megvizsgálnia, hogy érdemesek-e megőrzésre, akár stílusuk, művészi kivitelezésük miatt, akár mert híres ember nyugszik bennük. Így a Házsongárd idővel emlékpark lehetne, sétatér, amely minduntalan a nagy elődökre emlékeztet. Ez, persze, csak fantáziálás. Egyhamar nem kerül sor rá. Amit tehetünk az az, hogy ne feledkezzünk meg sírjainkról, újítsuk meg idejében a bérletet. Küzdjünk, hogy egy méltányosabb megváltási rendszerrel távolabbi hozzátartozók is megválthassák a sírokat, s egyházaink, művelődési intézményeink is vegyenek gondjaikba minél több síremléket, akár mint megváltó, akár mint karbantartó. Még mindig bőven van mire gondot viselni.

A beszélgetést itt fejeztük be 1990-ben.

– Jó három évtized elteltével fordulok ismét Gaal György professzor úrhoz, akit még mindig a Házsongárdi temető legjobb ismerőjének tartanak, hogy vázolja fel, mi is változott a sírkert jellegében, kinézésében, gondozásában.

– A Házsongárdi temetőben a három évtized sok változást hozott. Egyrészt a város magyar lakossága állandóan fogy, már alig haladja meg a 11 százalékot, s ez a sírok összetételében is tükröződik, jóformán minden magyar sír megtartásáért küzdeni kell. Szerencsénkre ez a küzdelem ma már nemcsak spontánul folyik, hanem Gergely Istvánné Tőkés Erzsébet tanárnő 1999-ben létrehozta a Házsongárd Alapítványt (HA). Ennek egyik célja a magyar sírok gondozása, rendszeres takarítása s közben az ifjúság bevonása a temetői kegyeleti munkákba. Aztán lehetősége nyílt pályázatok útján nagyobb pénzüsszegekhez jutni, s ezzel az impozáns műemlékek, kripták restaurálása is elkezdődhetett. Nem egynek már a fedele is beszakadt, az összeomlás várt rájuk. A Házsongárd Alapítvány aztán szakemberek és mesteremberek bevonásával csodát művelt a mentés terén. A temető bejáratánál álló Sigmond-mauzóleum, a Bánffy, Bethlen, Béli, Jósika, Mikó, Rhédey családok hatalmas kriptái rendre megújultak. A földből sírásáskor kibukkant régi köveket is sikerült az iktári Bethlen-kripta körül kialakított kőkertbe menekíteni. S ami legalább ilyen fontos: kimutatást vezet a lejáró megváltású sírokról, s felkutatja az örökösöket, igyekszik meghosszabbítani a sírhely megváltását. Legfontosabb eredményének azonban 396 – többségében magyar – sír műemlékké nyilvánítása tekinthető. A temető egészében addig is szerepelt a műemléki jegyzékben, de ez nem jelentett konkrét védelmet. 2012-től azonban a listára felvett sírokat nem lehet újra kiadni, idegennel betemetni. Országos védelmet élveznek. Az más kérdés, hogy ha egy védett sír követ ledönti egy kitört fa, ki állítja azt helyre. Jelenleg ezt a HA vállalja magára. Még egy védelemre javasolt pötlista is elkészült, de ez egyelőre a minisztériumi polcokon hever. A temetőadminisztráció, amiben csak lehet, akadályozza a HA munkálkodását.

– Miként változott a temető hírneve az utóbbi évtizedekben, hogyan vált turisztikai célponttá?

– Sokáig az volt a benyomásunk, hogy csak leírásokkal, albumokkal, sírjegyzékekkel lehet maradandóvá tenni a Házsongárd kincseit. Magam az 1997 és 2010 között öt kiadást megért temetőmonográfiámban (*Tört kövön és porladó keresztben*. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben. Stúdium könyvkiadó, Kolozsvár) írtam meg mindazt, amit – a korábbi szakirodalmat is figyelembe véve – megörökítendőnek tartottam. Többen azután még ebből ihletődve készítettek temetőkalauzokat. Két elhivatott fényképésze is akadt a sírkertnek. A budapesti Gránitz Miklós hónapokat töltött Kolozsvárt a temető köveinek hangulatának a képi megörökítésével. Engem kért fel a szöveg írására, így született közös kétkötetes albumunk: *Örök Házsongárd. Kolozsvár és sírkertje a századok sodrában* (Budapest, 2010, Pharma Press). László Miklós fotóművész évtizedek óta örökíti meg a temető változásait, könyveim egy részét is ő illusztrálta. Tavaly megjelent albuma a művészi jellegű síremlékeket gyűjti össze *Házsongárd*

címmel (szövegét Nagy Béla írta. Komp-Press, 2022). A temető 2009-ben elnyerte a Magyar Örökség-díjat, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy tavasztól ősziig szinte hetente érkeznek magyar turistacsoportok a temető meglátogatására. Az ő munkájukat nagyban segíti Kiss Melitta és Pápai Ferenc idegenvezetőknek *A Házsongárdi temető* címmel megjelent, száznál több sír fekvését bejelölő és fényképét közlő turistatérképe. A Kolozsvári Magyar Napok évente augusztusban megrendezett ünneppsorozatában is rendszerint két-három alkalommal kerül sor vezetett temetőlátogatásra. A temető hírneve hosszú időkre biztosítva van. Sajnos, magyar jellegének megtartása a lakosság rohamos fogyása miatt egyre kilátástalanabbá válik.

Aniszi Kálmán

Sulyok Gabriella: Orfeusz útján XII.

ANISZI KÁLMÁN (1939) író, publicista, ny. egyetemi oktató. Bihar megyében, Magyarakucson született. 1985–90 között a *Korunk* folyóirat felelős szerkesztője. 1990 óta él Magyarországon, 2000-től a folyóirat megszűnéséig a *Kapu* főszerkesztője volt. Legutóbbi kötete: *A művészet világa – a lélek oázisa* (esszék, tanulmányok, interjúk, 2022).